

людський шлях і який веде людину, навіть тоді, коли вона про це не знає [Див.: Papst Johannes Paul II. Nachsynodales apostolisches Schreiben „Ecclesia in Europa“ (28.06.2003).- Vatikanstadt, 2003.- S. 25-26]. Саме на таких засадах включилась УКЦ-ВО в загальноєвропейський дискурс стосовно духовних основ європейської інтеграції на засадах „аджорнаменто” – інкультурації, тобто обопільного взаємопроникнення і взаємозбагачення церкви і культури, філософії і теології, віри і розуму [Див.: Яроцький П. Православний консерватизм і протестантський раціоналізм в оцінці розвитку суспільства. (Європейський і український контекст) // Науковий вісник Чернівецького університету.- Вип. 203-204. Філософія.- 2004.- С. 48-49].

Історія надала сьогодні Українській Католицькій Церкві візантійського обряду і всім іншим християнським церквам в Україні унікальну можливість спільно долучитися до розбудови Українського суспільства на християнських засадах, а для цього необхідні також подальші спільні міжконфесійні дослідження проблем взаємовідносин держави і церков, що посприяло б виробленню універсальних, загальнохристиянських засад удосконалення суспільного життя в Україні.

С. Шевчук* (м. Остріг)

Г.СМОТРИЦЬКИЙ ЯК ПРЕДСТАВНИК РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В КІНЦІ XVI СТ. **

Релігійно-культурна ситуація на українських землях в кінці XVI ст. набула нового для середньовіччя активного поступу. Він проявився у пробудженні національної самосвідомості українського народу, відродженні української культури та активізації українського релігійно-церковного життя.

Внаслідок цього розпочинається організація культурно-релігійних та освітніх центрів у різних куточках України. Одним з провідних культурно-освітніх центрів на теренах України був Острозький культурно-освітній осередок, заснований князем В.-К. Острозьким в м. Острозі. Саме тут, в такий історичний для нашої країни час, зосередилась

* Шевчук С. – аспірантка Національного університету “Острозька академія”.

** © Шевчук С., 2005

ціла плеяда видатних учених, серед яких Г.Смотрицький, І.Федоров, Даміан Наливайко, Кирило Лукаріс, Василь Суразький та ін.

Вже згаданий Г.Смотрицький був одним з найяскравіших представників Острозького культурного осередку. Роль Г.Смотрицького в становленні української культури визначається його діяльністю як ректора Острозької академії - першого навчального закладу вищого типу в Східній Європі, як редактора текстів та автора передмов до першого у слов'ян повного канонічного видання Острозької Біблії, як визначного полеміста та активного захисника православної церкви.

Грунтовні напрацювання з даної теми знаходимо в таких відомих науковців як М.Возняк, М.Грушевський, І.Мицько, І.Огієнко, К.Харлампович, Новий внесок у висвітлення питання діяльності Г.Смотрицького зробили також науковці Національного університету “Острозька академія” як М.Ковальський, І.Пасічник, П.Кралюк.

Автор цієї статті має на меті показати релігійно-культурну діяльність Г.Смотрицького, що провадилася на українських землях в кінці XVI ст. Для цього ставиться відповідне завдання: показати релігійно-культурну діяльність Г.Смотрицького як одного з провідних членів Острозького релігійно-культурного осередку, в рамках діяльності якого він взяв участь в процесі підготовки та видання Острозької Біблії, а також в організації роботи Острозької академії та його внесок в розвиток української літератури XVI ст.

Розвиток української культури сьогодні вимагає ретроспективного перегляду окремих моментів українського релігійно-культурного життя минулих століть, аби досконало дослідити свою культуру та діяльність тих історичних постатей, що мали на неї значний вплив. Нині важливим є не тільки сам факт відродження української культури, її самобутності, а й те, за яких обставин і, що найбільш важливо, завдяки чийм зусиллям це стала можливим. Тому вбачається доцільним прослідкувати релігійно-культурну діяльність Г.Смотрицького і показати його місце в історії відродження української культури.

Герасим Данилович Смотрицький (р. н. н.- н. осінню 1594 або 1597 р., Острог) – видатний український письменник полеміст, поет, педагог, учений, один із активних учасників культурно-освітнього руху на Україні в кінці XVI ст. Народився на Поділлі в селі Смотрич (тепер Хмельницької області) у сім'ї дяка Данила. Виховання Г. Смотрицького здійснювалося на кращих родинних традиціях і, цілком ймовірно, що саме батько дав йому початкову освіту. Сам Герасим Данилович у передмові до Острозької Біблії зазначив, що “училища не бачив”, однак набув знань вищого для того часу рівня, що й дозволило йому з 1576 року

обіймати посаду Кам'янецького міського писаря і перебувати на цій посаді аж до тих пір, поки Костянтин Острозький не запросив його до Острога.

Цілком ймовірно, що рішення кн. Острозького запросити на службу кам'янчанина Г. Смотрицького було не випадковим. Важливо пам'ятати, що ще декілька століть тому між Кам'янцем-Подільським, який був центром подільської торгівлі, та Острогом, де часто відбувалися великі ярмарки, започаткувалися торгівельні зв'язки, які постійно підтримувалися кам'янецькими та острозькими купцями. Разом з товарами паралельно йшов обмін інформацією, у такий спосіб у володіннях князя Острозького могла з'явитися інформація про освіченого й талановитого кам'янчанина Г.Смотрицького.

В.-К. Острозький не міг не зацікавитися такою особистістю, і на це було ряд причин. Зазначимо, що близько 1576 р. Василь-Костянтин Острозький отримав від Стефана Баторія остаточний привілей на Острог і приступив до організації в цьому місті релігійно-культурно-освітнього центру. Реалізація цієї програми потребувало як фінансових, так і людських ресурсів, і коли перше питання В.-К. Острозький міг безперешкодно вирішити, то вирішення другого мало багато складностей. Причиною цього була відсутність на Україні вчених і талановитих релігійних, культурних та освітніх діячів. В умовах польсько-католицької експансії чимало з них за різних обставин перейшли на бік правлячої верхівки, прийнявши їхню віру й культуру.

Важливо, що на початку XVI ст. в українському суспільстві з'явився новий суспільний прошарок – українська інтелігенція. Однак це були лише перші спроби прагнення культурних, релігійних та освітніх діячів того часу протистояти асиміляції українського народу та проникненню на руські території західних релігійних напрямків, зокрема таких, як католицизм та протестантизм. З самого початку чисельність їх було відносно невелика, однак їхня діяльність була вирішальним моментом в збереженні та відродженні української спадщини. Українськими інтелігентами, як правило, називалися люди шляхетського походження, в основі діяльності яких лежала інтелектуальна праця. За культурно-релігійними уподобаннями українську інтелігенцію можна умовно поділити на два напрями - консервативний, в рамках православно-візантійський традицій, і реформаторський, що навіювався західним релігійно-культурними впливами. До представників першого напрямку можна віднести такого відомого релігійно-культурного діяча XVI ст. як Іван Вишенський, а також Герасима Смотрицького і ін.

Консервативні погляди Г.Смотрицького формувалися

незважаючи на складну політично-культурну ситуацію, яка склалася на його батьківщині. Полонізація на Поділлі мала надзвичайно великий розмах, тому ситуація тут була ще складніша, ніж на Волині. М. Грушевський називає Кам'янець “традиційною твердинею польщини на українських “kresach”, вказує на те, що велика частина української шляхти була “сколонізована і спольщена” [Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 6. / Редкол.: П.С. Сохань та ін.- К., 1995.- С. 268]. До того ж, “Поділля жило менш інтенсивним і культурним життям, бо переживало великі потрубації і спустошення”. Цілком можливо, що за таких умов, займаючи проправославну і проукраїнську позицію, Г.Смотрицький виділявся на загальному фоні подільських шляхтичів, що не могло не привернути уваги В.-К. Острозького. З іншого боку – цілком можливо, що і сам Г.Смотрицький, в силу своїх ідеологічних поглядів, був зацікавлений в участі і реалізації планів В.-К. Острозького.

Однак цікаво те, що, починаючи з імені Г.Смотрицького, можна говорити про започаткування релігійних, культурних та освітніх зв'язків між провідними релігійно-культурними діячами Кам'яниччини та Острожчини, які пізніше були продовжені такими видатними українськими діячами як Ісайя Кам'янчанин, Дем'ян та Северин Наливайко.

У 80-х роках XVI ст. на запрошення В.-К. Острозького Г.Смотрицький переїхав на Волинь до резиденції В.-К. Острозьких задля просвітницької та редакційної роботи, про що він сам зазначає у тексті другої передмови до Острозької Біблії: “...но понеже людіє молчат, каменіє вопити понудися; и аще своєю волею дерзнул бых на сіє, безотвітен убо был бых; но повеленія благочестиваго князя отрещися отнуть не означах; обаче же сицева вещь искусных понуждаєт показати образ лучшаго” [Українська література XIV – XVI ст.. Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Історіограф. твори. Полем. твори. Переклад. Повісті. Поет. твори.- К.: Наукова думка, 1988.- С. 212].

Просвітницька та редакційна робота Г.Смотрицького відбувалася в трьох основних напрямках.

Першим слід вважати його участь у підготовці та виданні Острозької Біблії. Г.Смотрицькому довелося виконувати редакторську роботу по випуску Острозької Біблії 1581 р. Це була велетенська праця, яка інспірувала виникнення в середовищі острозьких інтелектуалів своєрідної філософсько-філологічної концепції, сутність якої полягала у звеличенні старослов'янської (церковнослов'янської) мови як основи чистоти православної віри. Редакційна група на чолі з Г.Смотрицьким

зробила все можливе, аби Острозька Біблія була авторитетним виданням. Довгий час тривали пошуки повного тексту Біблії, збирали церковнослов'янські, чеські, грецькі, сербські, болгарські, польські і інші рукописи, однак вони зібрані книги не містили одного тексту, мають чимало відмінностей і багато помилок. Приблизно у такому ж стані був присланий Іваном Грозним до Острога відпис з т. зв. Геннадієвської Біблії 1499 року, на пошук якого В.-К. Острозький доклав чимало зусиль. Генадієвський рукопис був відносно повним зібранням біблійних книг.

Побуває думка, що в основі Острозької Біблії лежить саме Генадієвська Біблія. Насправді це далеко не так. У Генадієвській Біблії було багато неточностей та помилок, які не залишилися непоміченими острозькими книжниками. В основу старозавітного тексту Острозької Біблії була покладена “Септуагінта” – грецький переклад книг іудейського Святого Письма (Старий Завіт) із старосврейської, здійснений ще в елліністичному Єгипті (III ст. до Р.Х.). Всі зібрані єврейські біблійні тексти порівнювалися й коректувалися відповідно до Септуагінти. Цей момент викликав критику з боку окремих дослідників, наприклад І.Огієнка. Адже між грецькою Септуагінтою і єврейським старозавітним текстом є певні розходження. Та все ж треба враховувати, що на той час авторитет Септуагінти в православному світі був надзвичайно високим, а сама вона трактувалася як богонатхненне джерело. Аналіз мови Острозької Біблії дає підстави зробити висновок про те, що окремі її книги перекладалися з текстів різних часів, виконаних у багатьох країнах. Широко використовувалися південнослов'янські списки, що відобразилося на правописі та мові перекладу. Деякі книги Острозької Біблії були перекладені безпосередньо з Септуагінти. А книгу Ездри, якої не було в грецькому тексті, переклали безпосередньо з “Вульгати” – латиномовного перекладу Біблії. Загалом острозькі книжники виконували величезну текстологічну роботу.

В результаті Острозька Біблія виглядала не гірше за польські видання Святого Письма, а рівень наукового редагування не поступався найкращим латинським, грецьким чи давньоєврейським публікаціям, тому її шанували як православні, так і католики. Книга швидко розійшлася по всьому слов'янському світові і скрізь мала заслужену популярність і цінувалася як перша слов'янська повна друкована Біблія, що допомагала боротьбі слов'ян за збереження і розвиток національних культур, а також сприяла підвищенню самосвідомості східнослов'янських народів.

Окрім текстів біблійних книг, Острозька Біблія мала дві прозові та дві віршовані передмови. Обидві прозові передмови написані

церковнослов'янською мовою. З тексту першої стає зрозуміло що вона написана від імені В.-К. Острозького. Початок (четвертина) її подається з паралельним грецьким перекладом. Адресована вже “народі руском сыном церкве восточныя и всім согласующимся языку словенскому и соединяющимся тояжде церкве православию” [Там само.- 200].

Щодо другої, яка називається в тексті “Предсловіє”, то вона має чітко визначеного автора – Г.Смотрицького. Про що й зазначається в кінці цієї передмови: “Сія предсловная сказанія и двострочное согласіє, мною, грішным Герасимом Даниловичем, составлено бі [Там само.- С. 212]. “Предсловіє” Герасима Смотрицького має богословський характер і присвячене значенню Святого Письма. Важливо й те, що стилістичний аналіз першої та другої прозових передмов до Острозької Біблії дозволяє стверджувати, що автором обох передмов є Герасим Данилович Смотрицький.

Передмови до видання новизною не були, однак передмова з підписом автора - це абсолютно нове явище в руській літературі. Зазвичай, літературні твори культури європейського середньовіччя були анонімними, в іншому ж випадку це розцінювалося як прояв власної гордині автора. Однак для Г.Смотрицького це не завадило зазначити своє авторство в кінці другої передмови до Острозької Біблії.

Написання передмови до Острозької Біблії було завданням великого значення та великої відповідальності. Саме з передмови читач розпочинав вивчення книги, саме її зміст мав його переконати у необхідності вивчення Святого Письма і, що важливіше, його дотримання. На нашу думку, Г.Смотрицький блискуче справився із своїм завданням, про що свідчить факт поширення Острозької Біблії та її успіх у представників різних конфесій.

До того ж, саме з іменем Г.Смотрицького пов'язана поява в українській літературі XVI ст. віршів нового типу. Його віршовані твори ми знаходимо у виданні Острозької Біблії 1581 р. Головна властивість цих віршів полягає у римуванні двох сусідніх рядків, почасти – строфічна будова. Але рими лише приблизні - (оружіє :: божіє, ободу :: побіду, лести :: спасти і т.д.), кількість складів у рядку змінюється (напр., 13, 21, 15, 12...) [9; 235].

Особистої назви вірші на мають, тому їх умовно називають співзвучно першому рядкові твору - “Зри сія знаменія княжате славного...” та “Всякого чина православний читателю...”. Таким чином, Острозька Біблія містила 2 вірші відомого релігійно-культурного діяча XVI ст. Г. Смотрицького. За своїм змістом перший написаний на герб

князя Василя-Костянтина- Острозького, а другий - це панегірична віршована передмова, в якій прославляється князь Острозький.

Важливо, що саме в панегіричній та геральдичній поезії найплідніше виявляється міцний зв'язок гуманістичної культури з феноменом ренесансного меценатства, тому твори на герб шляхетного покровителя – невід'ємний елемент українських стародруків. Видавці Острозької біблії не випадково відкривали віршами перший друкований на Україні повний корпус текстів Святого письма. В такий спосіб вони далі розвивали старослов'янську (староболгарську) літературну традицію: розпочинати важливий прозовий твір віршовою похвалою чи віршовою передмовою.

У вірші про герб князя Острозького видана в Острозі книга порівнюється зі зброєю (“острейшее меча обоюдоострое слово” - цитата з Апостола), яка допоможе подолати “еретиков полки умовредная”. Далі еретики іменуються хижими вовками. Вірш про герб був своєрідною присвятою-зверненням до видавця. Цей вірш започаткував в українському книговиданні емблемну поезію, якій властива найтісніша взаємодія тексту і символічного зображення. Вірші “на гербі” та цілі збірки емблемних, зокрема геральдичних, поезій незабаром стали надзвичайно популярними. У більшості наступних видань після вірша вміщувалася прозова присвята меценатові, а тоді вже повчальна передмова до читача. Але в Острозі сам меценат був видавцем, тому замість присвяти йде передмова-декларація від імені видавця, а за нею - ще “предсловіє”, яке закінчується віршем.

Разом з тим, не слід забувати, що в даний історичний проміжок друкарська справа потребувала значних капіталовкладень. Відтак керівництво справою видання Біблії передбачало вирішення ряду фінансових питань. Ця сфера була досить близькою для Г.Смотрицького, оскільки він займав посаду княжого підскарб'я про дворі В.-К. Острозького, і саме в його компетенції було вирішення фінансових питань.

Паралельно з цим Г. Смотрицький був першим офіційним ректором Острозької академії. Прийнято вважати, що з 1580 він очолив Острозьку академію, однак вказівка на його ректорство наявна лише у значно пізнішому творі Суші [Susza J. Saulus et Paulus, – Roma, 1666.- P. 14-15]. Будучи ректором, Г.Смотрицький став центральною фігурою острозького товариства вчених, до якого входили Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, Тимофій Михайлович, Ян Лятос, Павло Палтус, Кирило Лукаріс, Никифір Кантакузин та інші.

Як свідчать акти костела фарного в Острозі, учні (спудеї) навчалися “при Академії Руській під керівництвом руського ректора”. Викладачами школи були відомі діячі острозького літературно-наукового осередку: Василь Суразький, Тимофій Михайлович, Кирило Лукаріс, Дем'ян Наливайко, а вихованцями – Мелетій Смотрицький, син Герасима Смотрицького, Гаврило Дорофеєвич, Петро Конашевич-Сагайдачний та ін. Як компенсацію за працю на благо академії та участь в гуртку острозькі викладачі, літератори і видавці набували право займати різні оплачувані посади. Так Герасим Смотрицький згадується в 1576 р. як князівській підскарб'їй, і як власник сіл Борисівки і Баклаївки [Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636) - К., 1990.- С. 23].

Також високу оцінку Г. Смотрицькому, як першому ректорові Острозької академії, дає Захарій Копистенський. В своєму трактаті “Палінодія” він розповідає про острозький гурток вчених і називає Г.Смотрицького “годной памяти муж Герасим Данилович Смотрицький” [Ковальський М.П. “Палінодія” Захарії Копистенського // Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедичне видання.- Острог, 1997.- С. 134].

Ще одним напрямком діяльності видатного українського релігійно-культурного діяча Г.Смотрицького була полемічна література. 1578 року була написана і незабаром видана книга “Ключ царства небесного”, автором якої був Герасим Смотрицький. До книги “Ключ царства небесного”, крім однойменного твору, входив памфлет “Календар римський новий” і дві передмови – до князя Олександра Острозького і до руських народів. Символічна змістовність образу “Ключа царства небесного” трималася на відомому євангельському сюжеті (“Я дам тобі ключі Царства Небесного, і що ти на землі зв'яжеш, те буде зв'язане і на небі, і те, що ти на землі розв'яжеш, те буде розв'язане й на небі” (Мт. 16 і 19)).

Ці твори мали політично забарвлений зміст і відкрили широкий потік друкованих полемічних творів. “Ключ царства небесного” написаний сильно і жваво. Він був спрямований проти календарної реформи, полемізував із брошурою Бенедикта Гербеста “Виклад віри римської церкви” (1586). На коротку апологетичну історію католицизму Г.Смотрицький відповів коротко викривальною історією папства, спираючись на протестантську тезу про папу-антихриста, чия влада є перед пеклом, у той час як ключ царства небесного знаходиться у руках людей статечної грецької православної віри. На календарну реформу Герасим Данилович поглянув не з догматичної, а з буденної точки зору, соковито змальовуючи “великий і дивний” розрух, що станеться від неї у

побуті. При цьому автор називає і винних: “А то все справа тых новоименных законников, которим уприкрилося звати християны, прозвалися езусяны, или езуитаны, ни на чом старом не хотячи переставати. А достаток великий на всем з стороны світа маючи, робити чого потребного не хотять, так они старое поруть, да опят пошивають...” [Українська література XIV – XVI ст.. Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Історіограф. твори. Полем. твори. Переклад. Повісті. Поет. твори.- К.: Наукова думка, 1988.- С. 235].

Також тут чітко можна прослідкувати те, як Г.Смотрицький відстоює інтереси руського народу, що відіграють для нього чи найважливіше значення. Трактуючи календарну реформу як насильство над людиною й природою, він дає виразні малюнки соціальної дійсності: “С которого то поправлення, яко видим, заправды мало што доброе діється, толко великий и дивный розрух стался во всем праве світе. Не толко у дійствах законных церковных, але и во всіх справах и поступках светских, и великая васнь и ненависть межи людми с того поправлення всчалася, тягнуци за собою много трудностей и утрат безпотребных невинне” [Там само.- С. 228].

Наукові, астрономічні й богословські аспекти календарної реформи взагалі не бралися до уваги. Автор апелює до релігійної свідомості пересічного православного українця, якому демонструється універсальний характер міжконфесійних змагань, здатних зрушити фундаментальні основи узвичаєного ритму життя. А відтак з метою підсилення своїх думок для мовного інструментарію широко застосовується говіркова лексика, навіть просторіччя, гумористичні тропи, фольклорна топіка, моделюється змагання двох культур. Цікаво й те, що Г.Смотрицький хвилюється не тільки за ті незручності які в результаті календарної реформи з’являться для руських інтелектуалів, до яких він сам і належав, але й турбується про долю простого селянина: “Панское теж свято прийдет, рад бы бідный убозство свое роботою подпомог, боится пана, мусит лишити, а часом за тыми бедами не толко панского нового свята не памятаєт, але и своего старого забывает” [Там само.- С. 228].

Взагалі полемічні твори Г.Смотрицького набули великого розголосу і широкої популярності. Цьому сприяла авторитетність самого Г. Смотрицького, який мав підтримку і протекцію В.-К. Острозького, а також був шанованою людиною серед діячів Острозького культурно-релігійного осередку. До того ж він вперше в українській друкованій літературі змалював реальну картину життя і побуту представників найзнедоленіших верств населення й щиро вболівання за долю

православної церкви. В свою церкву це забезпечило йому підтримку і розуміння з боку простого люду.

Г.Смотрицький був одним з провідних українських релігійно-культурних діячів XVI ст. Його роль і місце в історії української історії і культури визначається активною релігійно-культурною діяльністю на теренах науки й освіти, як педагога і перекладача, як зачинателя полемічної літератури, як ректора Острозької слов’яно-греко-латинської академії та редактора Острозької Біблії. Мотиви творчої діяльності та просвітницьких завдань, які прослідковуються в творах Г. Смотрицького, є типовими для представників прогресивних релігійно-культурних діячів, які відстоювали авторитет православної церкви. Однак він один з перших відгукнувся на закиди католицького духовенства проти православної церкви своїми полемічними трактатами та, очоливши роботу над виданням Острозької Біблії, доклав чималих зусиль для того, щоб вона стала одним з найвидатніших досягнень Острозького культурно-релігійного гуртка. Своєю активною діяльністю в галузі релігії, культури та освіти Г.Смотрицький показав гідний приклад для наслідування іншим діячам культурно-освітнього руху XVI – XVII століть.